

NAZARIY PARADIGMALARNING O‘ZGARISHI SHAROITIDA MINTAQAVIY RIVOJLANISH

Sattorov Sanjar Abdumurodovich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi direktori o‘rinbosari,
iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Maqolada mintaqaviy rivojlanish nazariy paradigmalarning o‘zgarishi kontekstida neoklassik va institutsional, evolyutsion va integratsiyalashgan yondashuvlarga, jumladan, yangi iqtisodiy geografiya, bilim iqtisodiyoti, barqarorlik va chidamlilik kun tartibi qayta ko‘rib chiqildi. Maqolaning maqsadi paradigma o‘zgarishi o‘lchov mezonlarini, sabab–ta‘sir munosabatlarini aniqlash vositalarini va mintaqaviy siyosat konfiguratsiyasini qanday o‘zgartirishini ko‘rsatishdir. Amaliy ahamiyati sohaviy subsidiyalardan inson kapitali, bilim va institutlarni rivojlantirish bo‘yicha platforma chora–tadbirlariga o‘tish, shuningdek, mintaqaviy strategiyalarni moslashuvchan boshqarish uchun real vaqt rejimida monitoringni qo‘llash bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: mintaqaviy rivojlanish, paradigma o‘zgarishi, institutsional muhit, bilim iqtisodiyoti, barqarorlik, kompozit ko‘rsatkichlar.

Аннотация

В статье рассматриваются неоклассические и институциональные, эволюционные и комплексные подходы к региональному развитию в контексте смены теоретических парадигм, включая новую экономическую географию, экономику знаний, повестку устойчивого развития и жизнестойкости. Цель статьи – показать, как смена парадигмы меняет критерии измерения, инструменты выявления причинно–следственных связей и конфигурацию региональной политики. Практическая значимость связана с переходом от секторальных субсидий к платформенным мерам развития человеческого капитала, знаний и институтов, а также с использованием мониторинга в режиме реального времени для адаптивного управления региональными стратегиями.

Ключевые слова: региональное развитие, смена парадигмы, институциональная среда, экономика знаний, устойчивость, композитные индикаторы.

Abstract

The article examines neoclassical and institutional, evolutionary and integrated approaches to regional development in the context of shifting theoretical paradigms, including new economic geography, knowledge economy, sustainable development and resilience agenda. The purpose of the article is to show how the paradigm shift changes measurement criteria, tools for identifying cause–and–effect relationships and the configuration of regional policy. Practical significance is associated with the

transition from sectoral subsidies to platform measures for the development of human capital, knowledge and institutions, as well as with the use of real-time monitoring for adaptive management of regional strategies.

Keywords: regional development, paradigm shift, institutional environment, knowledge economy, resilience, composite indicators.

KIRISH

“Sanoat 4.0” global inqilobining asosiy tendensiyalarining tarqalishi va XXI asrda jahon bozorlarida raqobatning kuchayishi nafaqat mamlakatlar, mintaqaviy birlashmalar, balki alohida hududlar va mamlakatning ichki hududlari o‘rtasidagi ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikning chuqurlashishiga yordam berdi. Jahon taraqqiyoti amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, mintaqaviy farqlarning yuqori darajasi resurslar, daromadlar va mulkni taqsimlashda jiddiy ijtimoiy nizolarga olib kelishi mumkin, shuning uchun davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy barqarorligiga salbiy ta‘sir qiladi. Ijtimoiy sohadagi hududiy nomutanosiblikni kamaytirish va mamlakat iqtisodiy makonining birligini ta‘minlash uchun mintaqaviy rivojlanishni tartibga solish zarur.

Hozirgi vaqtda ko‘p qirrali iqtisodiy tizim – mintaqa turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi: birinchidan, mintaqaviy iqtisodiyotning boshqa konsepsiyalarini taklif qiluvchi xorijiy mintaqachilar ta‘sirida, ikkinchidan, globallashtirish va mintaqaviylashuvning jahon jarayonlari ta‘sirida mintaqaviy iqtisodiyot nazariyasida boshqa paradigmlar paydo bo‘ldi.

Nazariy paradigmlarning o‘zgarishi nafaqat ilmiy rivojlanishning ichki mantig‘i, balki tashqi muammolar: globallashtirish, raqamlashtirish, ekologik tahdidlar va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi bilan ham bog‘liq[1].

ADABIYOTLAR SHARHI

A.K.Kurmanov mintaqani institutsional xilma-xillik va ko‘payish qoidalarining barqarorligi sharoitida ishlaydigan ko‘p bosqichli tizim sifatida izohlaydi. Uning ta‘kidlashicha, mintaqaviy rivojlanish ko‘p jihatdan tashqi investitsiyalar hajmiga emas, balki hududning mahalliy institutlar asosida o‘z o‘sh mexanizmlarini shakllantirish qobiliyatiga bog‘liq[2, 64–bet].

Sh.I.Mirzaevaning e‘tiroficha, mintaqa “bilim va innovatsion faoliyat konsentratsiyasi makoni” [3, 72–bet]. Muallifning ta‘kidlashicha, muvaffaqiyatli mintaqalar, birinchi navbatda, universitetlar, biznes, davlat organlari va fuqarolik jamiyati o‘rtasida samarali hamkorlik tarmoqlarini qurishga qodir bo‘lgan hududlardir.

V.V.Churkin mintaqaviy tizimlarning barqarorligini yangi muammolarni – ekologik, demografik, raqamli – hisobga olgan holda baholash zarurligini ta‘kidlaydi va tahliliy vosita sifatida barqarorlikning integral indekslarini yaratish metodologiyasini taklif qiladi [4, 39–bet].

TAHLIL VA NATIJALAR

Mintaqaviy rivojlanishning zamonaviy paradigmalari nomoddiy omillar: bilim, innovatsiya, ijodkorlik, inson kapitalining ahamiyatini tobora ko‘proq ta’kidlamogda. Bu e’tiborning keng qamrovli o‘shish modellaridan inklyuziv va endogen yo‘naltirilgan strategiyalarga o‘tishini aks ettiradi, bunda mintaqa innovatsion harakatlar subyekti sifatida qaraladi.

Mintaqaviy rivojlanish paradigmalarning o‘zgarishi deyarli dunyoning barcha mamlakatlariga ta’sir qiladi – bu ularning iqtisodiy rivojlanishi asoslarini o‘zgartirish bilan bog‘liq global jarayondir [5]. Paradigma o‘zgarishining zaruriy shartlari jahon iqtisodiyotida zamonaviy axborot texnologiyalari asosida mamlakatni rivojlantirishga yangicha yondashuvlar bilan mustahkamlangan. Avvalo, bular:

- tovar oqimlarini axborot bilan ta’minlashning yangi imkoniyatlari mintaqani jahon bozorlarida alohida mustaqil birlik sifatida ajratib ko‘rsatish va uning global mehnat taqsimotida ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi;

- hududlar mustaqillikka erishar ekan, ular alohida sohalarda: iqtisod, madaniyat, turizm va hokazolarda o‘zaro hamkorlik qilish, madaniyatlararo va iqtisodiy makonni kengaytirish bo‘yicha tobora ko‘proq mintaqalararo shartnomalar tuzmoqda;

- mintaqaviy mahsulotning raqobatbardoshligini saqlab qolish uchun hududiy miqyosda ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishning zamonaviy shakllari, masalan, tarmoq tuzilmalari, klasterlar ishlab chiqilmoqda, bu esa xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi;

- mintaqaviy iqtisodiyotlarning ochiqligi mehnat resurslarining maqsadli yo‘naltirilganligi bilan ta’lim texnologiyalariga ham, yashash joylarida oilalarni to‘lash va saqlash sharoitlari yaxshilangan ish joylariga ham yordam beradi;

Jahon mintaqalarining innovatsion rivojlanishidagi sezilarli nomutanosiblik mintaqaviy iqtisodiyotlarning bozorlarini himoya qilish mexanizmlarini yaratish orqali ularning raqobatbardoshligini ta’minlash muammosini qo‘ymoqda.

Hududlarni rivojlantirishga yangicha yondashuvni aks ettiruvchi ikkinchi yo‘nalish mintaqaning raqobatdosh ustunliklarini ta’minlash uchun asos bo‘ladigan innovatsion texnologiyalarni ustuvor rivojlantirishga asoslangan “bilim” iqtisodiyotiga o‘tishni nazarda tutadi. Bu jarayonda faol ishtirok etayotgan hududlarga yangi mehnat taqsimoti va jahon iqtisodiy munosabatlarida ishtirok etish afzalliklaridan maksimal darajada foydalanish imkoniyatiga ega [6].

Mintaqaviy iqtisodiyotga kelsak, bular:

- zamonaviy tadqiqotlarning alohida ilmiy yo‘nalishlari bo‘yicha raqobatbardosh ustunlikka ega bo‘lgan yuqori professional bo‘linmalarining mavjudligi;

- butun innovatsion siklni amalga oshirish uchun hududiy miqyosda shart-sharoitlar yaratish;

- birinchi navbatda ilmiy jamoalar uchun yuqori darajadagi turmush darajasini yaratish (keyinchalik xodimlarni saqlab qolish bilan sifatli ta’lim, hayot sifati);

- mintaqalararo va xalqaro tadqiqot guruhlariga faol qo‘shilish.

Mintaqaviy paradigma o'zgarishining uchinchi yo'nalishi mintaqaviy resurslarni baholash va ulardan foydalanishga yangi yondashuvni o'z ichiga olishi mumkin. Jahon iqtisodiyoti strukturasi o'zgarishi, uning xomashyodan xizmat ko'rsatishga yo'naltirilishi va tabiiy, qayta tiklanmaydigan resurslardan samaraliroq foydalanish, shuningdek, transport, suv va boshqalarning ahamiyatini oshirish yangi mintaqaviy yondashuvning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

- mintaqaviy mahsulotning mintaqaviy raqobatdosh ustunliklardan maksimal darajada foydalangan holda jahon tendensiyalariga muvofiqligi;
- zamonaviy rivojlangan transport tizimini yaratish va uni jahon transport koridorlariga kiritish;
- mavjud tabiiy resurslarni chuqur va kompleks qayta ishlash;
- hududiy mahsulot birligiga to'g'ri keladigan aniq resurs xarajatlarining global ko'rsatkichlarga muvofiqligini aks ettiruvchi sifat ko'rsatkichlari tizimini joriy etish;
- kadrlar sifatini oshirish va innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda ularning salohiyatini ro'yobga chiqarish tizimlarini yaratish[7].

Mintaqaviy iqtisodiyotning to'rtinchi yo'nalishi integratsiya jarayonlarida yangi imkoniyatlar va mintaqa iqtisodiyotining jahonga qo'shilish darajasi: eksport salohiyati va undan foydalanish, sifat tarkibini o'z ichiga olishi mumkin.

Mintaqaviy rivojlanish paradigmasi mintaqa faoliyatining ikki tomonlama xususiyatini aks ettiradi: bir tomondan, milliy xo'jalik majmuasining mustaqil birligi sifatida, ikkinchi tomondan, jahon iqtisodiy tizimining quyi tizimi sifatida. Hududlar mamlakat xalq xo'jaligi kompleksining mustaqil bo'linmasi sifatida moliyaviy faoliyat, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilish sohasida muayyan huquqlarga ega bo'lib, rivojlanish strategiyasining umumiy tizimiga kiritilgan. Milliy xo'jalik majmuasining samaradorligi to'raligicha hududiy iqtisodiyotlarning samaradorligi va ularning mamlakat iqtisodiyotiga qo'shgan hissasiga bog'liq. Mintaqa ochiq iqtisodiy tizim sifatida milliy qonunchilik doirasida global iqtisodiy tarmoqlarga mustaqil ravishda integratsiyalashish imkoniyatiga ega va shunga mos ravishda mintaqaning eksport salohiyatini muayyan mahsulot guruhlari bo'yicha cheklash imkoniyati tufayli bilvosita ta'sir ko'rsatadigan global iqtisodiy ta'sirga duchor bo'ladi.

Yangi paradigmaning konseptual ta'minlanishi sifatida texnologik tuzilmalarni o'zgartirishga asoslangan tarmoqlararo nisbatlarning sifat jihatidan o'zgarishi beshinchi va oltinchi tuzilmalarning yangi texnologiyalariga javob beradigan raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish zaruratida namoyon bo'ladi[7]. Bunday o'tishning o'ziga xos xususiyati nafaqat texnologiyalarning o'zgarishi, balki tarmoq tuzilmalarini yaratishga asoslangan yangi tarmoqlarni joylashtirishga prinsipial jihatdan yangi yondashuvdir. Bunday uyg'unlik hududiy hokimiyat organlari oldiga nafaqat innovatsion ishlab chiqarishlarni yaratish, balki, asosan, hududiy iqtisodiyotning raqobatbardosh afzalliklarini aks ettiruvchi alohida klaster tuzilmalarini kompleks rivojlantirish bo'yicha maqsadli boshqaruv sohasida yangi vazifalarni qo'yadi.

Transformatsiya jarayonlaridagi global tendensiyalarni tushunish ularga mos keladigan mintaqaviy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Bu xizmat ko'rsatish sohasini, xususan, ishlab chiqarishni kengaytirish va sanoat tarmoqlari tuzilmasi nuqtai nazaridan hududiy mahsulotning tarmoq tarkibiga ham taalluqlidir[8]. Qishloq xo'jaligi va qayta ishlash tarmoqlarining rolini bir vaqtning o'zida qishloq xo'jaligining samaradorligini oshirish, logistika tizimlarini maqsadli yaratish bilan transportni rivojlantirish, sanoatning ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirish salohiyatini taqsimlash bilan bir vaqtda oshirish zarur.

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining mintaqa iqtisodiyotining samarali faoliyat yuritishining hal qiluvchi sharti sifatidagi roli ortib borayotgani shundan. Aytish mumkinki, inson kapitalini rivojlantirish uchun sharoit yaratilsa, mintaqa iqtisodiyoti raqobatbardosh bo'ladi. Mintaqaviy rivojlanishning yangi paradigmasining asosini ilm-fanni talab qiluvchi texnologiyalarni joriy etish va innovatsion sikl infratuzilmasini yaratish natijasida innovatsion ishlab chiqarishga asoslangan innovatsion iqtisodiyot tashkil etadi. Mintaqaviy rivojlanishni strategik boshqarish uzoq muddatli va qisqa muddatli istiqbollarga yo'naltirilgan ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga olishi kerak.

Yangi paradigmani amalga oshirishning asosiy tamoyillari mintaqaning milliy va jahon iqtisodiy makonidagi yangi roli bilan belgilanadi. Jahon iqtisodiyotini mintaqaviy rivojlanishning strategik resursi sifatida ko'rsatish mintaqaviy iqtisodiyotning global iqtisodiyot bilan o'zaro ta'sirida yuzaga keladigan imkoniyatlarni baholashga yangi yondashuvni nazarda tutadi. Jumladan, quyidagilar kiradi:

- hududiy boshqaruv bo'yicha mavjud tajribani o'rganish;
- yangi boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish;
- alohida tarmoqlarning rivojlanish dinamikasini baholash;
- outsorsing sxemalaridan foydalanish;
- resurs bazasidan samarali foydalanishda mavjud texnologiyalarni baholash va boshqalar[9].

Paradigmaning dastlabki pozitsiyasi sifatida ushbu tamoyil iqtisodiy rivojlanishning tashqi omillariga munosib javob beradigan zamonaviy iqtisodiyotda mintaqaning barqaror rivojlanishining shartidir. Yangi iqtisodiyot, "bilimlar iqtisodiyoti"ga bag'ishlangan ko'plab nashrlarda millatning intellektual salohiyatini saqlash shartlarini belgilab beruvchi aholi turmush sifatining zamonaviy standartlariga alohida e'tibor qaratilgan. Mintaqadagi ilmiy parklar, texnoparklar, texnopolislar va innovatsiyalarni infratuzilmaviy qo'llab-quvvatlashning boshqa shakllari mohiyatan rivojlanishning eng muhim resursi – olimlar, sanoatning ayrim tarmoqlarida asosiy bilimlarga ega bo'lgan mutaxassislariga asoslanadi va bu borada hududiy hokimiyatlarning vazifalari qatoriga yanada qulay yashash sharoitlarini yaratish orqali intellektual salohiyatni saqlash kiradi. Mintaqaviy mehnat bozorlarining ochiqligi iqtisodiyotning ushbu asosiy resursi uchun raqobatni kuchaytiradi.

Hududning resurs bazasidan foydalanishda xalqaro standartlarga e'tibor qaratgandagina mintaqa iqtisodiyotini samarali rivojlantirish mumkin. Ko'pgina xomashyo va energiya resurslarining iste'molchilar uchun cheklangan va o'sib borayotgan narxлари sharoitida ishlab chiqarilayotgan mahsulotning energiya sig'imi, moddiy zichlik, energiya sarfi va boshqalar kabi ko'rsatkichlar raqobat kurashida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu ko'rsatkichlarning ahamiyati hududda sanoat korxonalarini rivojlantirish strategiyasida "xalqaro standartlarga e'tibor" tamoyilini majburiy shart sifatida ko'rsatish zarurligini oldindan belgilab beradi.

"Mahsulot va xizmatlar sifatining xalqaro standartlariga e'tibor qaratish" tamoyili axborot texnologiyalari va transportdan foydalanish imkoniyati rivojlanishi natijasida zamonaviy iste'mol bozori standartlarini biladigan global iste'molchini shakllantirishning jahon tendensiyalarini aks ettiradi[7].

Asosiy tamoyillar qatoriga "mintaqaviy bozorning barcha subyektlarining tengligi" ham kiradi. Hududni tizimli boshqaruv obyekti sifatida ko'rib chiqishda o'zaro ta'sir qiluvchi quyi tizimlar nuqtai nazaridan tizimli yondashuv tamoyillaridan foydalanish zarurati tug'iladi. Tenglik ularning ishlab chiqarishini rivojlantirish uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlashning mintaqaviy manbalaridan foydalanishni, sanoatni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashning mintaqaviy vositalaridan foydalanishni nazarda tutadi. "Mintaqaviy bozorning o'zaro ta'sir etuvchi subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini hisobga olish" tamoyili ham yangicha yondashuvning ko'rinishidir[5]. Yangi ishlab chiqarish obyektlarini rivojlantirish va joylashtirish o'zaro ta'sir qiluvchi subyektlarning iqtisodiy manfaatlariga asoslanishi kerak. Qo'shimcha qiymat zanjirlarini yaratish mavjud subyektlarning manfaatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak, bu zarurat tug'ilganda texnologiyalarni o'zgartirish, kadrlar bilan ta'minlash va kadrlar tayyorlash va kadrlar tayyorlash tarmoqlari orqali inson kapitalini rivojlantirish, moliyaviy ta'minlash muammolarini hal qilish va boshqalarni nazarda tutadi.

Innovatsion iqtisodiyotga o'tish hududiy rivojlanish strategiyasida mintaqa xomashyo salohiyati omilini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Mintaqaviy rivojlanish strategiyasini belgilovchi raqobatbardosh pozitsiyalarni ishlab chiqish xalqaro mehnat taqsimoti va jahon iqtisodiy jarayonlarida ishtirok etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan mintaqa salohiyatini majburiy baholashni nazarda tutadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Nazariy paradigmalarning o'zgarishi sharoitida mintaqaviy rivojlanishni qayta ko'rib chiqish nafaqat ilmiy, balki boshqaruv vazifasidir. Zamonaviy muammolar universal retseptlardan voz kechishni va har bir mintaqaning xilma-xilligi, salohiyati va o'ziga xosligini tan olishga asoslangan moslashuvchan, kontekstga yo'naltirilgan strategiyalarga o'tishni talab qiladi.

Nazariy va uslubiy yangilanish hududlarning avtonomiyasini mustahkamlash, ijtimoiy kapitalni rivojlantirish va innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tashkiliy o'zgarishlar bilan birga bo'lishi kerak. Faqat, inklyuzivlik

va barqarorlikka asoslangan kompleks yondashuv bilan muvozanatli va uzoq muddatli mintaqaviy rivojlanishga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Асаул А.Н., Джаман М.А., Шуканов П.В. Этногеографические факторы глобализации и регионализации мира // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2019. – 17. – С. 131–132.
2. Курманов А.К. Институциональные основы регионального развития: подходы и интерпретации // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2022. – №1(73). – С. 62–70.
3. Чуркин В.В. Методология оценки устойчивости социально-экономической системы региона // Вопросы территориального развития. – 2021. – №4 (68). – С. 35–41.
4. Мирзаев Ш.И. Инновационные модели регионального развития в Узбекистане: вызовы и перспективы // Наука и практика: электронный журнал. – 2023. – №5 (47). – С. 70–76.
4. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: Учебник. – М.: ГУ Региональная экономика России. 2018.
5. Некрасов Н.Н. – Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. – М.: Экономика, 2024.
6. Этногеографические факторы глобализации и регионализации мира / А.Н.Асаул и др. – СПб., 2021
7. Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Альпина бизнес Букс, 2016. – 715 с.
8. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века. – М.: Экономика, 2024.